

Aquileia, Salzburg és Hirsau kapcsolata – A 11–12. századi himnuszrepertoár

Ha műfaji prioritásokban gondolkodik, a gregorián zsolozsmakutatás az antifona és a rezponzórium énekműfaj után a liturgikus himnusz repertoárját választja vizsgálatá tárgyául. A műfaji hierarchia alsóbb fokára helyezett verzikus-anyag elhanyagolható méretű és jelentőségű, az invitatóriumok az antifonák nagyobb halmozásába kerülnek, míg a liturgiát felékítő egy- vagy többszólamú tropusok, illetve a miséből kölcsönzött elemek (például szekvenciák) nem tartoznak a középkori zsolozsma hivatalos korpuszába. A sajátosan kétrarcú himnusz műfaj a fenti csoportokat elkülönítő határvonalon foglal helyet. Egyfelől idegen test a klasszikus gregorián anyagban, hisz költött formája és az antik korból örökölt individuális karaktere miatt nehezen és későn terjedt el a középkor rítusaiban. Másfelől viszont a liturgikus himnusz az egyik legkorábbi dokumentálható zsolozsmaműfaj önálló repertoárral, mely repertoár gyarapodásában ugyanazok a hatásmechanizmusok figyelhetők meg, mint más zsolozsmaénekek esetében általában.¹

A himnusz története alapvetően három periódusra bontható. A Gneuss által 1968-ban elkülönített² úgynevezett régi himnárium gerincét időmértékes verselésű milánói ambrozián és más antik fogantatású mediterrán himnuszok alkotják. A 9. század második felében a frank–római reform a dél-európai bencés környezetből kiemelte, majd az északi egyházmegyékben is meghonosította a műfajt. Az új repertoárt nem csak tartalma és mérete, de eltérő földrajzi, intézményi háttere, versformái, szerkesztettsége, elterjedtsége is megkülönbözteti a régitől, amely az egyház által meghatározott új áramlatok révén nagyrészt kiszorult a gyakorlatból. Az „új himnárium” frank szerkesztői csak néhány himnuszt tartottak meg a régi stílusú repertoárból. A liturgia meghatározott pontjait Alpokon túl keletkezett költeményekkel töltötték fel, egyszerű, mértéktartó, nagyrészt ismeretlen szerzőktől való alkotásokkal.

¹ Lokális szentek új ünnepei inspirálták leggyakrabban új himnusz alkotását.

² Gneuss, H., *Hymnar und Hymnen im lateinischen Mittelalter. Studien zur Überlieferung, Glossierung und Übersetzung lateinischer Hymnen in England* (Tübingen: Niermayer, 1968).

A 10. században újabb, egyúttal ismét lokális differenciálódás kezdődött, amely egyes területeken visszaszorította, máshol előremozdította a himnusz használatát. E folyamat nehezen tárható fel, de a himnusztörténetnek igen fontos időszaka. A 11. század után gyarapodnak forrásaink, ekkor jelennek meg nagy számban liturgikus himnuszokat tartalmazó zsolozsma-könyvek. Az anyag variabilis: elkülöníthetők szerzetesrendi (például bencés, ciszterci, domonkos) összetételei, de a földrajzilag meghatározott egyházmegyes repertoárok vizsgálata is egyéni profilú összetételt mutat ki például az esztergomi rítusban, svéd, lengyel, spanyol területen.³

Délen az itáliai egyházmegyéék a 12. század második feléig ellenálltak a himnusz befogadásának. Míg a milánói és a spanyol rítusok, valamint egyes déli kolostori rezervátumok a régi repertoárt őrizték (például Verona),⁴ a retrospektív órómai forrásokra nem jellemző a műfaj,⁵ de hiányzik a himnusz a 12. századi firenzei, chiavennai, luccai, monzai, piacenzai egyházmegyes forrásokból is.⁶

Különleges elegy a tanulmány témájául választott mediterrán és Alpokon túli délnémet határterület egyházmegyes himnáriuma, amely a 11–12. századi északolasz, cividalei breviáriumokból rekonstruálható. Itt mintául kevésbé szolgálhattak olasz himnuszelőzmények – azok legfőljebb az ősi időkből örökölt himnuszok lehettek volna –, a repertoáradatok arra utalnak, hogy a cividalei himnárium kialakítása egyetlen irányból, az Alpokon túlról kaphatott ösztönzést. Ezt támasztja alá, hogy az aquileiai patriarchátushoz tartozó Cividale északi kapcsolatai épp e himnárium formálódásának idején voltak a legszorosabbak: a 11–13. század között főként a szomszédos Salzburg adta Cividale egyházi előljáróit.

A salzburgi egyházmegye a 8. században jött létre, a hagyomány szerint a frank Rupert püspök alapította. 1122-ben ágostonos kanonokok szervezték át a katedrális káptalanját:⁷ ez az esemény kulcsfontosságú az érsekség történetében, hisz a szóban forgó breviáriumok közül a legkorábbi San Daniele-ből származó

³ A magyar, svéd, lengyel, spanyol repertoárról készült összefoglaló munkák: Rajeczky B., *Melodiarum Hungariae medii aevi I. Hymni et sequentiae, Supplementband*, in *Studia Musicologica* (Budapest: Editio Musica, 1982); Moberg, C., *Die liturgischen Hymnen in Schweden I* (Kopenhagen: Einar Munksgaard, 1947). Moberg, C. – Nilsson, A.-M., *Die liturgischen Hymnen in Schweden II. 1. Die singweisen und ihre Varianten 2. Abbildungen ausgewählter Quellenhandschriften* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1991); Kowalewicz, H. – Morawski, J., *Musica medii aevi VIII* (Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1991); *Hymnen aus Spanischen Quellen in Monumenta Monodica Medii Aevi, Hymnen II*, hrsg. Guitérrez, C. J. (Kassel: Bärenreiter, 2005).

⁴ Bibl. Capitolare, XC (85) 10. Veronai bencés himnárium a 10. századból.

⁵ Lásd a 13. századi órómai San Pietro antifonálét: Baroffio, G. – Kim, E. J., *Biblioteca Apostolica Vaticana Archivio S. Pietro B 79. Antifonario della Basilica di San Pietro (Saec. XII)*, in *Musica Italiae I. 2 vols.* (Roma: Edizioni d'Orfeo, 1995). Ebben csak néhány tétel találunk meg: feria 2 per annum: Te lucis ante, pünkösöd: Veni Creator spiritus, asszignáció nélkül: Nunc sancte nobis.

⁶ A CANTUS-index himnuszt nem tartalmazó itáliai egyházmegyes antifonáléi: Firenze, Arcivescovado – Biblioteca, s. c.; Chiavenna, Tesoro della Collegiata di S. Lorenzo – Museo Capitolare, s.c.; Lucca, Biblioteca Capitolare Feliniana e Biblioteca Arcivescovile, ms. 601; Monza, Biblioteca Capitolare, ms. 15/79; Piacenza, Basilica di S. Antonino – Biblioteca e Archivio Capitolari, 65.

⁷ Dobszay L., *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. I/A Salzburg (Temporale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 1990), 63.

forrás⁸ e reform előtt keletkezett. A cividalei himnárium kialakítását tehát csak az ágostonos reform (1122) előtti ősi salzburgi himnárium inspirálhatta, amelyről nincsenek közvetlen ismereteink, hiszen nem maradtak fenn forrásai. Bár korai salzburgi mintakönyveket nem vizsgálhattunk, a történeti adatok alapján a himnusz-történet számára meghatározó 11. századi események áttekintésére lehetőség nyílik.

A 10–11. század fő egyháztörténeti mozgalma a bencés rend francia, majd német területen zajló reformja. Visszatérés a Szent Benedek-i regulához, szerzetesi aszkézis, ünnepélyes liturgia: ezek voltak a bencés megújulás pillérei. Az ősi benedeki tradícióban kodifikált himnusz költészete alkalmasint szintén ebben az időszakban kapott új lendületet. A monasztikus mozgalomnak az új alkotások befogadásával és elterjesztésével ismét univerzális hatása lehetett,⁹ hisz más szerzetesrendekkel (például a ferencesekkel) ellentétben a bencés szerzetesség nem zárkozott el mereven a lokális egyházmegyes rítusoktól. A himnusz-repertoár ugyanakkor nem volt kötött, a befogadói hajlandóság mellett talán a helyi monasztikus kötődések határozták meg, hogy egyes egyházmegyek követték-e a monasztikus trendet, vagy ellenálltak a himnuszanyag gyarapításának.¹⁰ Mindenesetre a folyamat végére a himnusz a legváltozékonyabb elemmé vált a zsolozsmában.

Salzburgi források vizsgálata alapján úgy látjuk, e délnémet egyházmegye lehetővé tette egy bőségebb repertoár használatát, feltehetően mert bencés kapcsolatai igen korai időkre nyúltak vissza. Alapításakor már két jelentős bencés központ is működött területén,¹¹ ebből az egyik, a Szent Péter kolostor az új érsekség székhelye lett. Elsőként választott vezetője, Arno apát tehát érseki teendőket is ellátott az egyházmegyében, így feltételezhető, hogy Salzburg monasztikus, vagy monasztikus elemekkel átszőtt liturgiát végzett. Ebben az esetben a korabeli német bencés reform áramlatai közvetlenül érinthették Salzburgot is.

⁸ Baroffio, G., „Un importante libro liturgico: il breviario di San Daniele”, in *Antiqua habita consuetudine. Contributi per una storia della musica liturgica del Patriarcato di Aquileia* (*Atti del colloquio internazionale (Portogruaro 20 ottobre 2001)*), ed. Cristante, L. (Trieste: Edizioni Università di Trieste, 2004), 43–74.

⁹ A frank himnárium alaprétegét alkotó 8. század előtti „régí himnárium” vagy másképp „régí bencés himnárium” („altbenediktisches Hymnar”) mediterrán anyaga korai itáliai bencés kolostorokra volt jellemző. Lásd: Blume, C., *Der Cursus S. Benedicti Nursini und Die liturgischen Hymnen des 6–9. Jahrhunderts in ihrer Beziehung zu den Sonntags- und Feriahymnen unseres Breviers* (reprint: Hildesheim, New York: Olms Verlag, 1971), 45; Gneuss, H., „Zur Geschichte des Hymnars”, in *Monumenta Monodica Medii Aevi, Subsidia IV, Der lateinische Hymnus im Mittelalter* (Kassel etc.: Bärenreiter, 2004), 64–70.

¹⁰ Igen szórványos himnuszhasználatot mutatott ki Dobszay László Bambergben, Speyerben, Eichstättban, Würzburgban és Brixenben. Lásd Dobszay L., *The Liturgical Position of the Hymn in the Medieval Office* in *Monumenta Monodica Medii Aevi. Subsidia IV*, 19.

¹¹ A Szent Péter és a nonnebergi Mária-zárda. Lásd *Monumenta Germaniae Historica*, online: Gemeinschaftsprojekt von Monumenta Germaniae Historiae und Bayerischer Staatsbibliothek/Digitale Bibliothek, <http://www.dmgh.de/>

A fekete-erdei Hirsauhoz kapcsolódó német bencés reformmozgalom az ősi regula elvei alapján újjászervezett francia Cluny apátság egyházújító eszméit vette alapul.¹² A cluny reformmal szemben viszont lényeges szervezeti eltérést jelentett, hogy a Német-római Birodalom valamennyi kolostora a király alá rendelt birodalmi egyházhoz tartozott, így a hozzá csatlakozó régi és újonnan alapított monastorokat is a világi hűbérúr ellenőrizte. A francia Cluny reformtevékenységének szabadságeszménye csupán a VII. Gergelytől nyert önálló apátválasztás jogában valósult meg, hisz a kolostorok végső soron a császár magánegyházai maradtak. A hirsau reform ugyanis a központosítás helyett a regionalitást tartotta szem előtt: a reformkolostorok egymással laza kapcsolatban álló intézmények voltak, amelyeket csak a közös szokások és az építészeti jellegzetességek (például a kolostorok egymást utánzó alaprajzai) kapcsoltak össze. Az új alapítások mellett Hirsau reformjai a régi hagyományos rendházakat is meghódították, a Köln melletti Siegburgtól a Regensburg melletti Prüfeningen keresztül a Birodalom délkeleti részén található Melkig és Admontig.¹³

A 11. századi hirsau reform kolostorszervező és átalakító áramlata egészen az észak-itáliai régióig terjedt. A 11–12. században a salzburgi egyházmegye területéről való millstadi szerzetesek hirsau szellemben alakították át az aquileiai patriarchátus területén álló Rosazzo kolostorát és feltehetően Hirsauból való szerzetesek alapították a moggiói bencés apátságot is. A reform regionális jellege az egyházmegyékkel való kapcsolatot sem zárja ki. A bencés kötődés és a hirsau reformeszmék jelenléte Salzburg és Aquileia területén tehát történetileg alátámasztott tény. Tárgyunk szempontjából viszont a legfontosabb annak tisztázása, hogy a reform hatással lehetett-e magára a liturgiára és szűkebben a himnusz műfajra. Választ remélünk még a következő kérdésekre: 1. Milyen a 11–12. századi cividalei himnárius összetétele a német egyházmegyes és reformbencés himnuszrepertoárokhoz, elsősorban a két fentebb említett 12. századi salzburgi (ágostonos kanonoki) és bencés hirsau himnáriusokhoz képest? 2. Hogyan viszonyul e himnárius a 15. századi nyomtatott breviáriumban közölt aquileiai repertoárhoz? 3. Elkülöníthető-e földrajzilag és kronológiailag egy specifikus 11–12. századi délnémet himnuszrepertoár?

A kérdésekre a teljes himnáriusot, temporalét és sanctoralét mozgató összehasonlító vizsgálat során kerestük a válaszokat. Első lépésben Cividale, Salzburg és Hirsau repertoárját vettük alapul. A hirsau himnáriusot Felix Heinzer rekonstruálta,¹⁴ a salzburgi himnuszanyag összegyűjtésében Dobszay László és Fehér

¹² Hirsau Vilmos apát 1077-ben a *Constitutiones Hirsaugienses* c. munkája foglalta össze a reform tartalmát. Lásd Guillelmus Hirsaugiensis: *Constitutiones Hirsaugienses Monumenta Germaniae Historica*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 110. Online: Gemeinschaftsprojekt von Monumenta Germaniae Historiae und Bayerischer Staatsbibliothek/Digitale Bibliothek, <http://www.dmg.de/>

¹³ Kristina K. szerk., *Szerzetesrendek, kolostorok. A keresztény művészet és kultúra 2000 éve*, ford. Körber Á., (Budapest: Vince Kiadó, 2008), 84–86.

¹⁴ Heinzer, F., „Liturgischen Hymnus und monastische Reform”, in *Monumenta Monodica Medii Aevi, Subsidia IV*, 26–32.

Judit munkái voltak segítségünkre¹⁵ – a kronológiai szempont miatt elsősorban a 12. század második felében keletkezett Liber Ordinarius tartalmát vettük alapul.¹⁶ Cividale himnáriumát a három 11–12. századi breviárium alapján állítottuk össze.¹⁷ Szükségesnek találtunk egy tágabb kitekintést is, amely azonban néhány elemét tekintve esetleges. Önálló forrásként vontunk be a vizsgálatba két igen korai, 10. századi bencés himnáriumot, a német zsolozsmaelemeket bőségesen dokumentáló Codex Albensist, egy korai és egy kései brixeni breviáriumot, három 12–13. századi bambergi antifonálét, a 11. századi quedlinburgi antifonálét, a 12. századi utrechti antifonálét (lásd az 1. táblázat forrásjegyzékét), azt szem előtt tartva, hogy a korai antifonálékban a himnuszok jelölései – többnyire csak incipittekkel – akár esetlegesek is lehetnek.¹⁸ A harmadik csoportban 13–15. századi zsolozsmaforrásokból rekonstruáltuk Aquileia, Brixen és Esztergom himnáriumát, hogy láthatóvá váljék, milyen összetételűek a korai himnáriumok a liturgikus consuetudón belül, vagyis a késői himnáriumokhoz képest.

Az egyes himnuszok előfordulását a forráscsoportokban és a forrásokban az 1. táblázat mutatja. A cividalei breviáriumok más korai forrásokhoz képest igen gazdag himnuszrepertoárt rögzítenek, mintegy 63 tételt a temporaleban, 40 tételt a szentek zsolozsmáiban, divíziókat is beleszámítva összesen 103 himnuszt.¹⁹ A korai források közül a salzburgi himnárium hasonló számadatokkal szerepel: 60+44 az arány, a hirsau a temporale jelentősen felülmúlja ezt, 69 himnuszt ír elő, míg a sanctorale ugyanannyi (44) himnuszt tartalmaz, mint Salzburgban. A repertoár-összevetés megmutatja, hogy nem csak a számok alapján, de tartalmilag is igen szoros az átfedés a három forráscsoport között – a táblázatban szereplő egyéb források repertoárja más összetételű és igen szűk.²⁰

A másik fontos tanulság, hogy míg a temporale himnuszrepertoárja homogén, a sanctorale kevésbé egységes a Cividale–Salzburg–Hirsau háromszög egyes pontjain. A zsolozsmát elsősorban az egyházi év nagy ünnepei és időszakai határozzák meg, nem a szentek zsolozsmái, ennél fogva a temporale himnusz-repertoárja egyrészt ősbibb, másrészt kidolgozottabb. A frank-római himnárium szerkesztése során a temporale rendjének kialakítása lehetett prioritás, ez a kész rendszer később kevesebb teret engedett a divathullámokhoz kötődő újításoknak – szemben a jórészt

¹⁵ Temporale-himnuszok: Dobszay L., *Corpus Antiphonale Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. I/A Salzburg (Temporale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 2004). Köszönöm Fehér Judit segítségét, aki rendelkezésemre bocsátotta az általa készített CAO-ECE Salzburg sanctorale-táblázatokat.

¹⁶ Liber Ordinarius ecclesiae cathedralis Salisburgensis. Saec. XII/2. Salzburg, Studien- und Universitätsbibliothek, ms. II. 6.

¹⁷ A források tartalmát lásd Gilányi G. – Kovács A., *Corpus Antiphonale Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. IV/A Aquileia (Temporale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 2003).

¹⁸ A vizsgálatba bevont források gondosan rubrikáltak, emiatt úgy gondoljuk, a himnuszincipitekből összeállítható tétellisták a valóságos gyakorlatot tükrözik.

¹⁹ Divíziók nélkül 96 darabot.

²⁰ Temporale+sanctorale: Brixen (20+15), Bamberg (37+10), Quedlinburg (14+25), Utrecht (42+28), Codex Albensis (44+29).

lokális sanctoráléval, amely állandóan gyarapodott az új históriákhoz kapcsolt himnuszok révén. A temporale himnáriumának esetleges eltérései épp azért hangsúlyosak, mert érzékenyen jelzik a rítusok közötti kapcsolat minőségét. Ilyen összefüggésben is a cividalei, salzburgi és hirsau-i himnárium áll a legközelebb egymáshoz az összevetésben résztvevő egyéb repertoárokhoz képest. Mielőtt e kapcsolat részletesebb ismertetésére rátérnénk, érdemes kronológiailag értékelni a korai cividalei himnáriumot, elsősorban az aquileiai rítuson belül. A korai aquileiai, salzburgi és hirsau-i himnuszrepertoárok már a későbbi tételszámokat idézik (lásd 1. tábla: Aqu: 13–15. sz., Str: 15.sz.), sőt, Cividaleban az arányok fordítottak: a korai breviáriumok 20 tétellel több himnuszt írnak föl a temporaléban, mint a későbbi cividalei források. A későbbi források a sanctoraléban viszont több himnuszt használnak az új ünnepek miatt: összesen 60 tétellel növekszik a himnárium terjedelme, ebből 13 divízió (lásd 2. táblázat).²¹

A sanctorale bővülése logikus, kronológiai természetű folyamat, de miből adódik a temporale-himnuszok többlete a korai cividalei forrásokban? Három himnuszcsoport kerülhet a vizsgálat fókuszába:

1. Az évközi hétköznapiak az aquileiai katedrális és Cividale 13–15. századi forrásaiban nem énekeltek proprium tételt, míg a régió 11–12. századi breviáriumaiban a teljes sorozat szerepel. A gazdag évközi himnuszanyag másol, például Esztergomban az egyházmegyes consuetudo sajátossága a későbbiekben is. A késői cividalei hiányokat nem tudjuk megmagyarázni, hisz a kidolgozott hétköznapi himnuszrend a frank-római reformot követő legkorábbi himnáriumokból már dokumentálható: az 1. táblázat 4–5. oszlopa 10. századi itáliai és német bencés himnáriumok tartalmát mutatja.²² Mint látható, a himnuszrepertoár legkidolgozottabb pontja az évközi anyag és a commune sanctorum, mindkét korai forrásban teljes, a 11–12. századi délnémet forrásokkal egyező tartalommal. (Ugyanakkor a két forrás a temporaléban és a commune sanctorumban ünnepenként/időszakonként csak egy-két himnuszt kínál föl, a sanctorale például a legősibb jeles napokon jelöl himnuszt, ilyen Keresztelő János és Péter és Pál ünnepe.)

2. Fontos kronológiai jellegű különbség az is, hogy a késői aquileiai liturgia nem használ himnuszt a matutinumban, szemben Cividale breviáriumaival, illetve a salzburgi és hirsau-i zsolozsmaforrásokkal. Európa egyházmegyes rítusai megosztottak e tekintetben, a német rítusok talán hajlamosabbak himnuszhasználatára a virrasztásban, míg Dél- és Nyugat-Európa nem ír elő himnuszt e ponton.

²¹ A táblázatban a késői szent-himnuszok felsorolásával nem terheltük az olvasót, ezeket a 2. táblázat kiválogatva tartalmazza.

²² Bobbio = Biblioteca Nazionale, G VII 18, 10. sz., lásd *Analecta hymnica medii aevi* (a továbbiakban AH), ed. Dreves, G. M. – Blume, C. – Bannister, H. M. 55 vols. (Leipzig: Reiland, 1886–1922, reprint Frankfurt am Main: Minerva, 1961) 51, p. XXIX–XXX. Sch = München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 17027), 10. sz., lásd, AH 51, p. XXV.

Temporale-himnuszok	Civ	Sal	Hirs	Bob	Sch	Brix-I	Brix-II	CAlb	Str (15. sz.)	Bam	Qued	Ut	Aqu (13–15. sz.)
Veni Redemptor gentium	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+
Conditor alme siderum	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+
Verbum supernum prodiens	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
Vox clara ecce intonat	+	+	+	+		+	+	+	+	+		+	+
Corde natus ex parentis	+	+	+				+	+	+	+		+	+
Lux mundi beatissima									+				
Christe Redemptor omnium (div.)	+	+	+	+									
Agnoscat omne saeculum	+	+	+									+	
A solis ortus cardine	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+
Audi redemptor gentium				+									
Enixa est puerpera quem (div.)												+	
Caelum coruscans intonet												+	
Maria ventre concepit												+	
Adam vetus quod polluit												+	
Stephano primo martyri	+	+	+		+			+	+			+	
Sancte Dei pretiose	+	+	+				+						+
Sollemnis dies advenit	+	+	+										
De Patre verbum prodiens	+	+					+		+				+
Salvete flores martyrum			+		+			+	+				
Hostis Herodes impiae	+	+	+			+	+	+	+	+		+	+
Quem non praevalent								+	+				
Jesus refulsit omnium			+									+	

Temporale-himnuszok	Civ	Sal	Hirs	Bob	Sch	Brix-I	Brix-II	CAlb	Str (15. sz.)	Bam	Qued	Ut	Aqu (13–15. sz.)
Sic (jam) ter quaternis (div.)	+				+				+	+		+	+
Ut nox tenebris										+			+
Aures ad nostras	+								+	+			+
Audi benigne conditor	+	+	+		+		+	+	+	+	+	+	+
Jesu quadragenariae	+	+	+		+		+		+	+	+	+	+
Auctor salutis											+		
O Nazarene dux Bethlehem									+			+	
Jam Christe sol									+				
Vexilla regis prodeunt	+	+	+		+		+	+	+	+	+	+	+
Cultor dei memento te												+	
Pange lingua...lauream								+	+			+	
Jesu redemptor saeculi					+					+			+
Auctor salutis unicus			+										
Rex Christe factor omnium		+	+				+			+			+
Magno salutis gaudio												+	
Tellus ac aethera								+					
Ad cenam agni providi		+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+
Te lucis auctor personent			+									+	
Aurora lucis rutilat			+	+					+				
Quaesumus auctor omnium (div.)			+										
Chorus novae Jerusalem								+	+				
Vita sanctorum Deus	+	+	+				+	+		+	+		+

Temporale-himnuszok	Civ	Sal	Hirs	Bob	Sch	Brix-I	Brix-II	CAlb	Str (15. sz.)	Bam	Qued	Ut	Aqu (13–15. sz.)
Ales diei nuntius	+	+	+	+				+	+				
Rerum Creator optime	+	+	+	+									
Nox et tenebrae	+	+	+	+				+	+				
Nox atra rerum contegit	+	+	+	+									
Lux ecce surgit	+	+	+	+				+	+				
Tu Trinitatis unitas	+	+	+	+									
Aeterna caeli gloria	+	+	+	+				+	+	+			
Summae Deus clementiae	+	+	+	+									
Aurora jam spargit	+	+	+	+				+	+				
Lucis Creator optime	+	+	+	+				+	+	+		+	+
Immense caeli conditor	+	+	+					+	+				
Telluris ingens conditor	+	+	+					+	+				
Caeli Deus sanctissime	+	+	+	+				+	+				
Magnae Deus potentiae	+	+	+	+				+	+				
Plasmator hominis Deus	+	+	+	+				+	+				
Urbs beata Jerusalem	+	+	+				+		+	+			+
Hoc in templo (div.)		+								+			+
Christe cunctorum dominator	+	+	+	+	+					+			+
Angulare fundamentum (div.)	+												
Christe caelorum habitator			+										
Pange lingua...corporis							+		+				+
Sacris sollempniis									+				+

Sanctorale-himnuszok	Civ	Sal	Hirs	Bob	Sch	Brix-I	Brix-II	CALb	Str (15. sz.)	Bam	Qued	Ut	Aqu (13–15. sz.)
Jesu Christe auctor vitae	+	+	+				+		+				
Audi precantis agminis											+	+	
Servati pontifex inclyte											+		
Votiva cunctis orbita	+	+	+									+	+
Perennis regis amator						+							
Maria mater Domini												+	
Huius diei gloria			+										
Petre pontifex inclyte		+											
Martyris Christi colimus	+		+				+	+	+				
Laurenti merito flammis						+							
En martyr is Laurentii												+	
Conscendat usque sidera		+	+									+	
Quem terra pontus sidera	+	+	+		+		+	+	+	+	+		
O gloriosa femina (div.)											+		
Tu regis (div.)											+		
Gloria tibi (div.)											+		
O quam glorifica luce			+									+	
O crux ave spes (div.)								+					
Magne pater Augustine		+				+			+				
Caeli cives applaudite		+							+				
Assertor aequi non ope (div.)			+										
Gaude visceribus	+	+	+		+	+		+	+	+			

Sanctorale-himnuszok	Civ	Sal	Hirs	Bob	Sch	Brix-I	Brix-II	CALb	Str (15. sz.)	Bam	Qued	Ut	Aqu (13–15. sz.)
O sancta mundi Domina		+	+										
Alma Christi quando fides			+										
Christo caelorum agmina			+										
Christe sanctorum decus		+	+			+		+	+	+		+	
Christe caelorum decus					+								
Tibi Christe splendor		+	+			+		+			+	+	
Tibi Christe sit cum patre (div.)	+												
Alma lux siderum			+										
Ave Dionysii scandens											+		
O Dionysi nos fragiles											+		
Remigius praesul meritis												+	
Christe qui virtus			+		+								
Omnes superni ordines	+	+				+							
Deus piorum gaudium											+		
Christe redemptor omnium	+	+	+					+	+				
Jesu salvator saeculi	+	+	+					+	+			+	
Psallat plebis sexus					+								
Martine confessor Dei	+	+	+		+	+		+	+				
En gratulemur spiritu												+	
Fratres unanimes foedere													
Novum sidus emicuit	+	+				+			+				
Nostris sollemnis saeculis				+									

Sanctorale-himnuszok	Civ	Sal	Hirs	Bob	Sch	Brix-I	Brix-II	CAlb	Str (15. sz.)	Bam	Qued	Ut	Aqu (13–15. sz.)
Exsultet caelum laudibus	+	+	+	+	+	+		+	+		+	+	
Quorum praecepto (div.)								+					
Ortu Phoebi jam proximo	+	+											
Aeterna Christi munera			+	+	+				+				
Sanctorum meritis inclita	+	+	+		+			+	+			+	
Aeterna Christi munera et martyrum		+	+						+				
Rex gloriose martyrum	+	+	+	+	+	+		+	+	+		+	
Deus tuorum militum	+	+	+	+	+	+		+	+	+			
Martyr (Confessor) Dei qui unicum	+	+	+		+			+	+			+	
Iste confessor Domini	+	+	+			+		+	+	+	+		
Summae confessor sacer				+									
Ad sacrum cujus tumulum (div.)			+							+			
Jesu Redemptor omnium	+	+			+				+				
Hic est verus christicola		+	+										
Confessor Dei qui unicum		+											
Unde nec mortem		+											
Virginis proles opifexque	+		+	+	+	+		+	+			+	
Jesu corona virginum	+	+	+	+				+	+			+	

1.b tábla. A sanctorale himnuszai

Rövidítések:

1. Civ = 3 db Breviarium notatum: San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana Ms. 4, Cividale, Museo Archeologico Nazionale XCI, XCIII, 11–12. sz.
2. Sal = Liber Ordinarius, Salzburg, Studien- und Universitätsbibliothek, ms. II. 6, 12. sz.
3. Hirs = 5 db forrás alapján (Felix Heinzer rekonstrukciója), Liber Ordinarius Benedikterabtei, Rheinau, Ms. Rh. 80, 12. sz. eleje (Hänggi, A., *Der Rheinauer Liber Ordinarius*, in *Specilegium Friburgense I*, Fribourg, 1957)^o; himnáriumok: Zürich, Zentralbibliothek, Rh. 129, 12. sz. eleje; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. bibl. 8° 17, 1250 körül; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HB I 98, 13. sz.; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. brev. 98, 1125–1135 körül.
4. Bob = Bobbioi himnárium, Torino, Biblioteca Nazionale, G VII 18, 10. sz., lásd AH 51. p. XXIX–XXX.
5. Sch = Schäftlarni himnárium, München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 17027), 10. sz., lásd AH 51, p. XXV.
6. Brix-I = Brixeni breviarium notatum, Oxford, Bodleian Library, Ms. canon, Lit. 366 (19450), 11–12. sz.
7. Brix-II = Brixeni nyomtatott breviárium. Augsburg, 1489. GW 5292.
8. Calb = Codex Albensis, Graz, Ms. 211, 12. sz. Lásd Falvy Z. – Mezey L., *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert. Monumenta Hungariae Musica I*. (Budapest/Graz: Akadémiai Kiadó, 1963).
9. Str-15. sz. = 15. századi esztergomi zsolozsmaforrások, például Str-1, Str-2, Str-3, Str-4, Str-5, Str-1484 stb. Lásd Dobszay L., *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. VIA Esztergom (Temporale)*. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 2004), 38–44.
10. Bam = 12–13. századi bambergi antifonálék. Lásd Czagány Zs., *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. VIA Bamberg (Temporale)*. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 1994).
11. Qued = Quedlinburgi antifonálék, Berlin, Staatsbibliothek preussischer Kulturbesitz Mus. ms. 40047, 11. sz. Lásd Möller, H., *Das Quedlinburger Antiphonar*. Vol. 1. *Untersuchungen*. Vol. 2. *Edition und Verzeichnisse*. Vol. 3. *Fotografische Wiedergabe*, in *Mainzer Studien zur Musikwissenschaft*. (Tutzing: Hans Schneider, 1990).
12. Ut = Utrechti antifonálék, Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 406 (3.J.7), 12. sz.
13. Aqu, 13–15. sz. = lásd Aqu-forráscsoport in Gilányi G. – Kovács A., *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. IV/A Aquileia (Temporale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 2003).

3. A laudes himnuszjelölésének következetlensége is hozzájárul az eltéréshez: a késői aquileiai források jobbra mellőzik a himnuszt a karácsonyi, vízkeresztii, évközi vasárnapii, ascenziós és dedicatíós zsolozsma laudesében, a 11–12. századi breviáriumok viszont saját tételt írnak elő ezeken a pontokon. A késői aquileiai himnárium a böjti himnuszrend megváltoztatásával, a készlet gyarapításával faragja le a különbséget.

Míg az aquileiai temporale himnáriumának éneklísta vált a századok folyamán, a brixeni vagy az esztergomi rítusnál ellentétes, vagyis növekvő a tendencia. Jóllehet az első magyarországi himnuszforrás, a Codex Albensis²³ még

²³ Lásd Falvy Z. – Mezey L., *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert. Monumenta Hungariae Musica I* (Budapest/Graz: Akadémiai Kiadó, 1963).

nem érett esztergomi rítusú forrás, himnáriumának kialakítása Magyarországon történhetett, néhány itáliai himnusz²⁴ és alapvetően német törzsanyag átvételével (ezek közül csak a *Praeco praeclarus* Keresztelő Szent János himnusz tűnt el később).²⁵ Néhány, a magyar hagyományban meggyökeresedett ritka tétel (például *Quem non praevalent*)²⁶ a Codex Albensisben is kimutatható, viszont a későbbi speciális tételek zömmel hiányoznak (például *De Patre verbum, Lux mundi beatissima*), és a késői esztergomi forrásoktól eltérően nincs kidolgozott nagybőjti himnuszrendje sem.

Ha a 11–12. századi cividalei, salzburgi és hirsauai források bőséges himnuszanyagával vetjük össze, a délnémet brixeni püspökség korabeli himnáriumai még a Codex Albensisnél is szűkebb repertoárt tárnak elénk – a temporalében és a sanctoralében egyaránt. Azt gondolhatnánk, talán a korai brixeni breviárium közlésmódja hanyag, ezt viszont cáfolja a szövegek gondos és teljes kiírása. Ráadásul a 15. századi brixeni nyomtatott breviárium vizsgálata sem módosítja jelentősen az első benyomásunkat, hisz időszakonként csak egy-egy tétellel bővíti a korai repertoárt. Úgy tűnik, a brixeni zsolozsma azok közé a konzervatív német egyházmegyés rítusok közé tartozik, amelyeket szűk himnuszrepertoár jellemez a zsolozsma-liturgiában. Nemcsak a matutinum himnuszai hiányoznak Brixenben, hanem Szent István vértanú, János apostol és az Aprószentek ünnepének propriumtételei is. Nem kap önálló tételt karácsony hete sem, alig használják a műfajt a nagybőjtben, rendkívül szegényes az évközi és húsvéti himnárium. A sanctoralében csak a törzsanyaghoz tartozó néhány ünnepet²⁷ látnak el (egy-egy) proprium-himnusszal. Összességében a brixeni breviárium archaikus repertoárjának gerincét a régi himnárium tételei alkotják (például a nagybőjt első vasárnapján énekelt *Dei fide qua vivimus*²⁸). A *Te Deum* himnuszoként való felírása még az archaikus korba, a Szent Benedek-i időkhöz nyúlik vissza.²⁹

Mind számban, mind tételválogatásban elkülönül a fentiektől a bambergi, a quedlinburgi és az utrechti breviárium. Utrecht esik a legtávolabb a délnémet területtől, és himnáriuma ennek megfelelően a legsajátosabb az összevetettek között. Olyan különlegességek találhatók benne, mint a karácsonyi kishórak egyedi

²⁴ Lásd Szendrei J., *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 133–137.

²⁵ Holl Béla szerint német és Sankt Galleni eredetű tételek: *Aeterna caeli, Aeternae rex, Ave maris, Clarum decus, Conditor alme, Deus tuorum, Ecce iam, Exultet caelum, Fit porta, Gaude visceribus, Jesu nostra, Jesu salvator, Martyr Dei, Martyris Christi, Quem non, Stephano primo, Te lucis, Verbum supernum, Virginis proles, Vita sanctorum, Vox clara*. Lásd Holl B., „Spiritualitas Dominorum Ultramontanorum. A magyarországi liturgikus költészet Árpád-kori kezdeteiről” in *A katolikus egyház Magyarországon*, szerk. Somorjai Ádám–Zombori István, Budapest, *Ecclesia Sancta* 1 (1991), 94.

²⁶ Eredetileg responzórium-tropus, Magyarországon elterjedt vízkereszt-i himnusz, máshol ismeretlen e funkcióban.

²⁷ Például Lőrinc, Mihály, O. Ss.

²⁸ AH 51, Nr. 63.

²⁹ A benedek-i regula a 8–19. fejezetekben a matutinumhoz, laudeshez és vesperáshoz tartozó himnuszokat ambrosianumnak, a *Te Deum*-ot és a *Te decet*-et himnuszoknak (!) nevezi.

Nostra simul ecclesia (Andr.ap.)	Ex hac carne (div.) (Anna)
Virga de Jesse (Conc.BMV)	Lux ecce surgit (Martha)
O sancta mundi Domina (Conc.BMV)	Nunc sancte nobis spiritus (Martha)
Conscendat usque sidera (Vincent.m.)	Laudes ergo persolvamus (div.) (Martha)
Quem senex justum (Purif.BMV)	Christe qui Marthae praetibus (Martha)
Accedit large (Hellari et Tac.mm.)	Gaude mater ecclesia (Dominici cf.)
Virgo singularis inter omnes (Annunt.BMV)	Gaude civitas augusta (Affra)
Magne dies laetitiae (Petr.m.)	Spiritus sumpsit (div.) (Laur.m.)
Exsultet claro sidere (Petr.m.)	O gloriosa domina (Ass.BMV)
Qui manet in me (Phil.et Jac.app.)	Creteus Titus regia (Titus cf.)
Tali cive pro genito (Transl.Nich. cf.)	Propheta martyr inclytus (Decoll.Joh.Bapt.)
Bernardus doctor inclitus (Bernardi cf.)	Inter cruenta fercula (div.) (Decoll.Joh.Bapt.)
Palma canentes martyris (Eustachi)	Gaude fidelis concio Christi (Egid.)
Jesu martyrum corona (Canciani mm.)	Perfectae quam credidit (div.) (Egid.)
Marina... (Marina v.)	Te nunc suppliciter sancta (Nat.BMV)
Hinc (nunc) potens nostri meritis (div.) (Oct.Joh.Bapt.)	Paterni splendor summus (Euph.,Dor.)
In Mariam vitae viam (Visit.BMV)	Puelle natu nobiles (div.) (Euph.,Dor.)
O Christi mater caelica (Visit.BMV)	Angelum pacis medicum (div.) (Mich.ang.)
Aeternae vitae regem (Herm.et Fort.mm.)	Laude laudet laxa magnum (Hieron.)
Pro cuius nutu femina (div.) (Herm.et Fort.mm.)	Caelesti doctus lumine (Hieron.)
Apostolorum mistica (Herm.et Fort.mm.)	Proles de caelo prodiit (Francisc.cf.)
Calcans beata luridam (Maria Magd.)	Virginalae praeconium collaudet (Undecim Mil.)
Haec sacra Jesu lacrymis (div.) (Maria Magd.)	Chorus sacrarum virginum (div.) (O.Ss.)
Psallat chorus caelestium (Jac.ap.)	Martyres Dei incliti (div.) (O.Ss.)
Calcans beata luridam (Maria Magd.)	Martinus meritis (Mart.cf.)
Panthaleonis... (Panth.m.)	Quadam possideat (div.) (Mart.cf.)
Laetare Nicomed... (Panth.m.)	Ergo Dei famula (Elis.)
Laudes dicamus Domino (Christoph.m.)	Post haec blandis (div.) (Cathar.v.)
Flores et frondes virgula (div.) (Christoph.m.)	Quorum praecepto (div.) (Comm.ap.)
Lucis hujus festa (Anna)	Tui precatus munere (Comm.m.)

himnuszai (*Caelum coruscans intonet, Maria ventre concepit*) vagy az *Adest dies sanctus Dei* ascenziós kompletórium-himnusz. Sanctoraléja is sok ritka tétellel áll (például András: *Decus sacrati nominis*), felbukkan benne a Rabanus Maurus mainzi érseknek tulajdonított, a Codex Albensisből már ismert *Praeco praeclarus* himnusz. A bambergi temporale mértéktartó himnáriumból egyedi elemek nem dokumentálhatók, e forrás mindössze tíz sanctorale-himnuszot tartalmaz. A quedlinburgi antifonáléban a himnuszok kiírása feltehetően hiányos, a scriptor mindössze 14 tételt rubrikáz a temporaléban, ezek között a liturgiából korán kikopott, ősi eredetű tételek is találhatóak (például a nagyböjti *Nunc tempus acceptabile*),³⁰ a Szenvedés-vasárnapi *Auctor salutis unicus*,³¹ a Mindenszentek ünnepi *Deus piorum gaudium*,³² vagy a főleg angol forrásokból ismert *O Thoma perlustrator, Matthia juste duodeno*). A könyvben helyet kapnak lokális kompozíciók, például a Servatius- és a Dionysius-himnusz (*Servati pontifex inclyte, O Dionysi nos fragiles*). Összességében kimondható: a tétellista alapján a korai cividalei, salzburgi ágostonos kanonoki és a hirsauai himnáriumból a temporaléban jól elkülönülő regionális repertoárt alkot; a sanctorale inkább mennyiségileg kiegyensúlyozott, összetételében kevésbé egységes.

A 3. táblázat szemmel láthatóan összetartó három temporale-himnáriumának összevetése szerint Civaldaléban 9 hirsauai himnusz nem honosodott meg; ezek Európában is szórványosan előforduló tételek: *Salvete flores martyrum* (Aprószentek),³³ *Jesus refulsit omnium* (Vízkereszt),³⁴ *Cantemus cuncti* (Hetvenedvasárnap),³⁵ *Dei fide qua vivimus* (Nagyböjt, 1. vas.),³⁶ *Qua Christus hora* (Nagyböjt, 1. vas.),³⁷ *Ternis ter horis* (Nagyböjt, 1. vas.),³⁸ *Auctor salutis unicus* (Nagyböjt, 5. vas.),³⁹ *Rex Christe factor omnium* (Nagyböjt, 5. vas.),⁴⁰ *Te lucis auctor personent* (Húsvét),⁴¹ *Astra polorum super* (Mennybemenetel),⁴² *Hic Christe caelorum*

³⁰ AH 51, Nr. 56. Itáliai eredetű tétel, már a veronai himnáriumból is dokumentálják.

³¹ AH 51, Nr. 71. Talán itáliai eredetű tétel.

³² Ismeretlen eredetű tétel, a Cantus-index csak ebben a forrásban rögzíti.

³³ AH 50, Nr. 28.

³⁴ AH 51, Nr. 52. CANTUS-indexben: Utrecht (NL-Uu 406), Kremsmünster, OSB (A-LIs 290), Párizs-aquitán (F-Pn lat. 1090), Montecassino, OSB (I-MC 542).

³⁵ A CANTUS-indexben: Augsburg (DK-Kk 3449 8o IV), Utrecht (NL-Uu 406), Graz (A-Gu 29), Salzburg (A-Wda D-4, A-SF XI 480, A-Wn 1890), GB-Ob Can. Lit. 202.

³⁶ AH 51, Nr. 63. A CANTUS-indexben: Arras, OSB (F-AS 465), Benevento (I-BV 19).

³⁷ AH 51, Nr. 65. A himnusz a CANTUS-index egyetlen forrásból sem mutatja ki.

³⁸ AH 51, Nr. 66. A CANTUS-indexben: Arras, OSB (F-AS 465), Benevento (I-BV 19), St. Amand, OSB (F-VAL 114), Worcester (GB-WO F.160), Róma, OSB (I-Rv C.5).

³⁹ AH 51, Nr. 71. A CANTUS-indexben: Kremsmünster, OSB (A-LIs 290), Quedlinburg, D-B Mus. 40047.

⁴⁰ AH 51, Nr. 72, illetve AH 14 p. 10. Az *Analecta Hymnica* a nápolyi St. Severin kolostor két 11. századi himnáriumból jegyzi elsőként a tételt (Cod. Vaticanus 7172, f. 61b, Paris Bibliothèque National, cod. lat. 1092, f. 73b). Elterjedése Európában szórványos, és csak a későbbi századokra tehető. Aquileia 13. századi forrásaiban már megtaláljuk.

⁴¹ AH 27, Nr. 35. A CANTUS-indexben: Kremsmünster, OSB (A-LIs 290).

⁴² AH 51, Nr. 90. A CANTUS-indexben: Kremsmünster, OSB (A-LIs 290).

(Templomszentelés).⁴³ Figyelemre méltó, hogy az előbb sorolt tételek közül néhányat a CANTUS-index bencés helyszínekről, egyeseket csak a kremsmünsteri reformbencés kolostor antifonáléjából mutat ki, vagyis e repertoárdarabok feltehetően egy szűkebb, bencés intézményrendszerhez kötődő kör jellegzetességei.

Ennek a fordítottjára is van példa, a cividalei breviárium néhány tétele Hirsauban nem talált utat: *De Patre verbum prodiens* (János apostol), *Gratuletur omnis caro* (Vízkereszt),⁴⁴ *A Patre unigenitus* (Vízkereszt),⁴⁵ *Dies absoluti praeterunt* (Hetvenedvasárnap),⁴⁶ *Sic ter quaternis trahitur* (Nagyböjt, 2. vas.),⁴⁷ *Jam Christus astra* (Pünkösöd).⁴⁸ A hirsau repertoárból hiányzó aquileiai tételek egy része a szomszédos salzburgi rítusban kimutatható, használták például a *De Patre verbum*, *Gratuletur omnis*, *Dies absoluti* tételeket. Az összevetésben szereplő három forráscsoport közül csak a korai cividalei breviáriumok írják elő a mediterrán *Sic ter quaternis*⁴⁹ és a *Jam Christus astra* himnusokat. Feltehetően mediterrán maradványokról van szó, melyek Aquileiába még eljutottak, a délnémet repertoároknak viszont már nem honosodtak meg.

Cividaléhoz hasonlóan Salzburg egyházmegyei repertoárjából is hiányoznak a következő, szűk bencés körben elterjedt hirsau darabok: *Jesus refulsit omnium*, *Dei fide qua vivimus*, *Qua Christus hora*, *Ternis ter horis*, *Auctor salutis unicus*, *Te lucis auctor personent*, *Astra polorum super*, *Hic Christe caelorum*. Egyetlen olyan himnusz van, amely Hirsau és Salzburg közös temporale-tétele és nincs meg a 11–12. századi cividalei breviáriumokban, a Szenvedés-vasárnapi *Rex Christe factor omnium*.

A gazdag adventi himnuszrepertoár mellett mindhárom forráscsoportra jellemző a himnuszhasználat a karácsonyi szentek ünnepein, amely regionális sajátásgnak tűnik. Az évközi vasárnapok és hétköznapok himnuszrendje teljes átfedést mutat, az általában változékony böjti himnuszrepertoár is igen hasonló e körben, amely a rokonság további bizonyítéka.

⁴³ AH 51, Nr. 104. A himnuszt a CANTUS-index egyetlen forrásból sem mutatja ki.

⁴⁴ AH 5, Nr. 46, p. 136. A himnusz elterjedtségének földrajzi közege hasonló, mint az előző esetekben: kizárólag délnémet forrásokban mutatható ki.

⁴⁵ AH 2, Nr. 107. E tétel a CANTUS-indexben három adattal szerepel: F-Pn lat. 15181, GB-AB 20541 E, D-MZb A. A walesi katedrális úzusú (Sarum-rítusú) 14. századi antifonále, a 14. század elejéről való, a párizsi Notre Dame rítusát őrző breviárium és a 15. századi mainzi antifonálé és a 12. századi cividalei breviáriumok között nem találunk közvetlen kapcsolatot. Salzburg ismeri a himnuszt, Vízkereszt oktávjában használja a matutinumban. A magyarországi pálos rend is e tételt írja elő a laudeshez később. A középkori esztergomi és erdélyi rítus viszont nem ismeri.

⁴⁶ AH 51, Nr. 1. Az AH 12. századi forrásokból dokumentálja először, a San Daniele breviárium ennél korábbi forrása. A hetvenedvasárnapi himnuszt a CANTUS-index csak ausztriai forrásokból ismeri.

⁴⁷ AH 51, Nr. 67. Mediterrán eredetű himnusz, a régi repertoárból maradt használatban. Gyakran *Jam ter quaternis* trahitur szövegváltozattal.

⁴⁸ AH 51, Nr. 92. Ambrozián himnusz, az *Analecta hymnica* 10. századi itáliai bencés forrásokból dokumentálja először.

⁴⁹ *Jam* kezdettel Utrechtben és néhány nyugat-európai forrásban is felbukkan. Cantus-index: F-CA Impr. XVI C 4, F-Pn lat. 15181, F-CA 38. Később a magyar hagyományban elterjedt itáliai eredetű elemek egyike.

Temporale-himnuszok	Civiale 11–12. sz.	Salzburg	Hirsau
Veni Redemptor gentium	Adv V1	Adv C	Nat V1
Conditor alme siderum	Adv C	Adv V1	Adv V1
Verbum supernum prodiens	Adv N	Adv N	Adv N
Vox clara ecce intonat	Adv L	Adv L	Adv L
Corde natus ex parentis	Purif. BMV N	Epi C, Purif BMV C	DNat
Christe Redemptor omnium	Nat N	Nat L	Nat L
Agnoscat omne saeculum	Nat L	Nat N	Nat N
A solis ortus cardine	Nat V2	Nat V2, Purif V2	Nat V1
Stephano primo martyri	SD: Ste V1		Ste L
Sancte Dei pretiose	Ste L, V2	Ste L, V2	Ste N
Sollemnis dies advenit	Joh N	Joh L	Joh L
De Patre verbum prodiens	Joh L	Joh N	
Salvete flores martyrum			Inno L
Hostis Herodes impiae	Epi V1	Epi V1	Epi V1
Jesus refulsit omnium			Epi N
Gratuletur omnis caro	Epi C	Epi L	
A Patre unigenitus	Epi L		
Deus Creator omnium	Ann V1	Ann V1	Ann V1
O lux beata Trinitas	Ann V1+	Sabb V1	Ann V1
Nocte surgentes	Ann N	Trin N	Ann N
Primo dierum	Ann N+	Ann N	Ann N
Cantemus cuncti			D 70 V1
Dies absoluti praeterunt	D70 V1	D 70 V1	
Ex more docti mystico	Qu 1D V1	Qu 1D V1	Qu 1D V1
Christe qui lux es	Qu 1D C	Qu 1D C	Ann D C
Clarum decus jejunii	Qu 1D L	Qu 1D L	Qu 1D N
Dei fide qua vivimus			Qu 1D III
Qua Christus hora sitiit			Qu 1D VI
Ternis ter horis numerus			Qu 1D IX
Sic ter quaternis trahitur	Qu 2D V1		
Aures ad nostras	Qu 3D V1		
Audi benigne conditor	Qu 3D C	Qu 1D N	Qu 1D L
Jesu quadragenariae	Qu 4D V1	Qu 3D V1	Qu 3D V1
Vexilla regis prodeunt	Qu 5D V1	Qu 5D V1	Qu 5D V1
Auctor salutis unicus			Qu 5D N

Temporale-himnuszok	Cividale 11–12. sz.	Salzburg	Hirsau
Rex Christe factor omnium		Qu 5D L	Qu 5D L
Ad cenam agni providi		P 2D C	P 1D V1
Te lucis auctor personent			P 1D N
Aurora lucis rutilat			P 1D L
Quaesumus auctor omnium (div.)			P I, III, VI, IX
Vita sanctorum Deus	P 2D V1	P 2D V1	P 2D V1
Festum nunc celebre	Asc V1	Asc V1	Asc V1
Jesu nostra redemptio	Asc C	Asc C	Asc L
Astra polorum super			Asc N
Veni Creator Spiritus	Pent V1	Pent V1	Pent V1
Beata nobis gaudia	SD: Pent N	Pent N	Pent L
Jam Christus astra	SD: Pent L		
Hic Christe nunc paraclytus			Pent I, III, VI, IX
Te lucis ante	Ann D C	Ann D C	Ann D C
Ecce jam noctis	Ann D L	Ann D L	Ann D L
Aeternae rerum conditor	Ann D L+	Ann D L+	Ann D L+
Jam lucis orto sidere	Ann D I	Ann D I	Ann D I
Nunc sancte nobis spiritus	Ann D III	Ann D III	Ann D III
Rector potens verax Deus	Ann D VI	Ann D VI	Ann D VI
Rerum Deus tenax vigor	Ann D IX	Ann D IX	Ann D IX
Somno reffectis artubus	Ann f2 N	Ann f2 N	Ann f2 N
Splendor paternae gloriae	Ann f2 L	Ann f2 L	Ann f2 L
Consors paterni luminis	Ann f3 N	Ann f3 N	Ann f3 N
Ales diei nuntius	Ann f3 L	Ann f3 L	Ann f3 L
Rerum Creator optime	Ann f4 N	Ann f4 N	Ann f4 N
Nox et tenebrae	Ann f4 L	Ann f4 L	Ann f4 L
Nox atra rerum contegit	Ann f5 N	Ann f5 N	Ann f5 N
Lux ecce surgit	Ann f5 L	Ann f5 L	Ann f5 L
Tu Trinitatis unitas	Ann f6 N	Ann f6 N	Ann f6 N
Aeterna caeli gloria	Ann f6 L	Ann f6 L	Ann f6 L
Summae Deus clementiae	Ann Sabb N	Ann Sabb N	Ann Sabb N
Aurora jam spargit	Ann Sabb L	Ann Sabb L	Ann Sabb L
Lucis Creator optime	Ann D V2	Ann D V2	Ann D V2
Immense caeli conditor	Ann f2 V1	Ann f2 V1	Ann f2 V1
Telluris ingens conditor	Ann f3 V1	Ann f3 V1	Ann f3 V1

Temporale-himnuszok	Civiale 11–12. sz.	Salzburg	Hirsau
Caeli Deus sanctissime	Ann f4 V1	Ann f4 V1	Ann f4 V1
Magne Deus potentiae	Ann f5 V1	Ann f5 V1	Ann f5 V1
Plasmator hominis Deus	Ann Sabb V1	Ann Sabb V1	Ann Sabb V1
Urbs beata Jerusalem	Ded V1	Ded V1	Ded V1
Hoc in templo (div.)		Ded C	
Christe cunctorum dominator	Ded N, Mich V1	Ded L	Ded N
Angulare fundamentum (div.)	Ded L		
Christe caelorum habitator			Ded V2

3.a tábla. Temporale-himnuszok

Sanctorale-himnuszok	Civiale 11–12. sz.	Salzburg	Hirsau
Exorta Bethsaida	Andr.ap./V	Andr.ap./V	
Laus angelorum inclita			Andr.ap./V, L
Plaudat laetitia	Nic.cf./V	Nic.cf./V	
Christe salvator pietatis	Nic.cf./L		
O Thoma Christi perlustrator	Thom.ap./V		
Quod chorus vatum	Purif.BMV/V	Purif.BMV/V	Purif.BMV/V
Concentu parili		Purif.BMV/V2,H+	
Christe fili Jesu			Benedict.cf./V
Magno canentes gaudio	Benedict.cf./C		
Magno canentes annua			Benedict.cf./L
Ave maris stella	Annunt.BMV/V	Annunt.BMV/V	Annunt.BMV/V
Fit porta Christi	Annunt.BMV/L	Annunt.BMV/C,L	Annunt.BMV/N
Eja fratres extollamus			Rudb.m./V
Macte summe (div.)			Rudb. m./V
Salve crux sancta	Inv.Crucis/V	Inv.Crucis/V	Inv.Crucis/L
Originale crimen (div.)	Inv.Crucis/L	Inv.Crucis/L	
Ut queant laxis	Joh.Bapt./V	Joh.Bapt./V	Joh.Bapt./V
Almi prophetae progenies			Joh.Bapt./N
Non fuit vasti spatium			Joh.Bapt./L
O nimis felix (div.)	Joh.Bapt./L		
Aurea luce et decore	Petr.et Paul./V	Petr.et Paul./V	Petr.et Paul./V
Jam bone pastor (div.)	Petr.Cath./V	Petr.Cath./V	
Apostolorum passio			Petr.et Paul./L

Sanctorale-himnuszok	Cividale 11–12. sz.	Salzburg	Hirsau
Doctor egregiae (div.)	Petr.et Paul./L	Conv.Pauli/V	
Aeternae Deus solio	Herm.et Fort./V		
Jesu Christe auctor vitae	Maria Magd./L	Maria Magd./V	Maria Magd./V
Votiva cunctis orbita	Maria Magd./L	Maria Magd./N	Maria Magd./N
Huius diei gloria			Jac.ap./V
Petre pontifex inclyte		Vinc.Petri/V	
Martyris Christi colimus	Laur.m./V		Laur.m./V
Conscendat usque sidera		Laur.m./V	Laur.m./L
Quem terra pontus sidera	Ass.BMV/V	Ass.BMV/V	Ass.BMV/V
O quam glorifica luce			Ass.BMV/L
Magne pater Augustine		Aug.cf./V	
Caeli cives applaudite		Aug.cf./N	
Assertor aequi non ope (div.)			Dec.Joh.Bapt./V
Gaude visceribus	Nat. BMV/V	Nat. BMV/V	Nat. BMV/V
O sancta mundi Domina		Nat. BMV/V2	Nat. BMV/L
Alma Christi quando fides			Maurit.m./V
Christo caelorum agmina			Maurit.m./L
Christe sanctorum decus		Mich.ang./V	Mich.ang./V
Tibi Christe splendor		Mich.ang./L	Mich.ang./N
Tibi Christe sit cum patre (div.)	Mich.ang./L		
Alma lux siderum			Dion.et soc.mm./V
Vita sanctorum via spes			Gallus cf./V
Christe qui virtus			O.Ss./V
Omnes superni ordines	O.Ss./V	O.Ss./V	
Christe redemptor omnium	O.Ss./L	O.Ss./L	
Jesu salvator saeculi	O.Ss./N	O.Ss./N	O.Ss./L
Martine confessor Dei	Mart.cf/V	Mart.cf/V	Mart.cf/V
Novum sidus emicuit	Elis./V	Elis./V	
Exsultet caelum laudibus	Comm.ap./V,N	Comm.ap./V,N	Comm.ap./V
Ortu Phoebi jam proximo	Comm.ap./L	Comm.ap./L	
Aeterna Christi munera			Comm.ap./N
Sanctorum meritis inclita	Comm.mm./V,N	Comm.mm./V	Comm.mm./V
Comm.cff./V			
Aeterna Christi munera et martyrum		Comm.mm./L	Comm.mm./L
Rex gloriose martyrum	Comm.mm./V2	Comm.mm./L	Comm.mm./L

Sanctorale-himnuszok	Cividale 11–12. sz.	Salzburg	Hirsau
Deus tuorum militum	Comm.m./V	Comm.m./V	
Martyr (Confessor) Dei qui unicum Comm.cf./N	Comm.m./L	Comm.m./L	Comm.m./N
Iste confessor Domini	Comm.cf./V,N	Comm.cf./V	Comm.cf./V,L
Jesu Redemptor omnium	Comm.cf./L	Comm.cf./L	
Hic est verus chisticola		Comm.cf.non.pont./L	Comm.cf./V,L
Confessor Dei qui unicum		Comm.cf.non.pont./L	
Unde nec mortem		Comm.v./L	
Virginis proles opifexque	Comm.v./L		Comm.v.
Jesu corona virginum	Comm.v./V,N	Comm.v./V,N	Comm.v./V,L

3.b tábla. Sanctorale-himnuszok

A sanctorale himnáriumának törzsanyaga képlékenyebben alkalmazkodott a lokális igényekhez, vagyis különbségei szemmel láthatóbbak, mint a temporaléban. A hirsau repertoár a következő pontokon tér el az összevetésben szereplő két másik tradíciótól: András apostol ünnepnapján a korai cividalei és salzburgi rítusban ismeretlen himnuszt ír föl (*Laus angelorum inclita*).⁵⁰ Cividale és Salzburg egyöntetű Szent Miklós ünnep *Plaudat laetitia*⁵¹ himnusának használatában is, Hirsau nem közöl proprium-tételt ezen a napon. Nagyon jellegzetes különbség a Minden-szentek zsolozsma himnusválasztása: Cividale és Salzburg egyeznek (vesperás: *Omnes superni ordines*, matutinum: *Jesu salvator saeculi*, laudes: *Christe Redemptor omnium*), Hirsau viszont csak a *Jesu salvator saeculi* tételt írja föl a fentiek közül, de nem a matutinumban, hanem a laudesben, a vesperás számára pedig a *Christe qui virtus* himnuszt jelöli meg. A commune sanctorum is számos közös cividalei–salzburgi tételt tartalmaz: *Ortu Phoebi jam proximo*⁵² (Comm.ap.), *Deus tuorum militum*⁵³ (Comm.m.), *Jesu Redemptor omnium*⁵⁴ (Comm.cf.).

Cividale különállását mutatják a következő esetek: Lőrinc ünnepén közös tételritkaságuk a *Conscendat usque sidera* himnusz, amely nincs benn a cividalei himnáriumban. Ezen kívül Cividaléból hiányoznak még: *O sancta mundi Domina*⁵⁵ (Nat.BMV), *Christe sanctorum decus, Tibi Christe splendor*⁵⁶ (Mich.ang.) és a *Hic*

⁵⁰ AH 51, Nr. 140. Itt délnémet (bencés) eredetű tételként megjelölve. A 13. században vált elterjedté, már megtalálható a 12–13. századi aquileiai himnáriumban (Cod. archiep. Utinen., fol. 13). A tételt a CANTUS-index nem tartalmazza.

⁵¹ AH 51, Nr. 209. Német eredetű tétel.

⁵² AH 51, Nr. 109.

⁵³ AH 51, Nr. 114a.

⁵⁴ AH 51, Nr. 117.

⁵⁵ AH 51, Nr. 122. Német eredetű tétel.

⁵⁶ AH 2, Nr. 72.

*est verus christicola*⁵⁷ tételek. Utóbbi feltehetően hirsau eredetű,⁵⁸ de a *commune martyrum* alternatív himnuszaként Salzburg rítusába is bekerült.

A temporale-himnuszokhoz hasonlóan a sanctoraléban sem találunk olyan tételt, amely Hirsau és Cividale közös eleme volna Salzburggal szemben. A reformbencés központ és a cividalei egyházmegye sanctorale-himnuszrepertoárja között a közvetlen kapcsolat feltehetően kizárható.

Fontos, hogy mindhárom repertoár sanctoraléja tartalmaz olyan himnuszt, amelyeket lokális jelentőségűnek kell tekintenünk. Két lehetősége volt a repertoár bővülésének, egyrészt a helyi szentek ünnepnapjait láthatták el egyedi himnuszokkal (ez a gyakoribb), másrészt a régi ünnepek anyaga gazdagodhatott különleges himnuszokkal.

Cividale egyedi himnusza közé tartozik a San Daniele forrásból dokumentált *O Thoma Christi perlustrator*⁵⁹ vesperás-himnusz, amely feltehetően angliai eredetű, Salzburg rítusában a 14. századnál korábban nem szerepel.⁶⁰ Lengyel karmelita forrásban,⁶¹ Quedlinburgban és Prágában dokumentálható még. A késői aquileiai rítus nem ismeri. Benedek apát ünnepnapján Cividaleban újabb különlegesség dokumentálható: a *Magno canentes gaudio* kompletórium-himnusz a *Magno canentes annua*⁶² himnusz szövegváltozata, amelyet a monasztikus Hirsauban találunk meg, és a Cantus-index elsősorban angliai forrásokból ismeri. A Cividaleban látott szövegváltozatot Aquileián kívül nem találtuk. Cividale és Aquileia lokális szentjeit, Hermagorast és Fortunatust saját históriával ünnepli, amelyet proprium-himnusz is gazdagít, az Európában ismeretlen *Aeternae Deus solio*⁶³ tétel. Szent Mihály ünnepének laudesében szokatlan divízió szerepel Cividale forrásaiban: a *Tibi Christe sit cum patre*⁶⁴ azonban szűk délnémet sajtáság, ezt igazolja a CANTUS-index négy találat, és AH további adatai.⁶⁵

Salzburg 12. századi himnáriumban a purificációs Mária-ünnep alkalmával találjuk az első lokális sanctorale-alkalmazást, a *Concentu parili* szekvencia alternatív himnusz a fő tétel (*Quod chorus vatum*) mellett. A Salzburg-közeli bencés Szent Péter monostor alapítója, Rudbertus lokális jelentőségű szent, ünnepnapján Salzburg könyvei az *Eja fratres extollamus*⁶⁶ és a *Macte summae*⁶⁷ himnuszt tartalmazzák. Péter katedrójának ünnepe is saját himnuszt kap: a *Petre pontifex*

⁵⁷ AH 52, Nr. 70.

⁵⁸ Heinzer, F., „Liturgischen Hymnus und monastische reform”, 45.

⁵⁹ AH: –.

⁶⁰ Először a Vor-287-ből dokumentálható.

⁶¹ Krakko, Karmelita konvent, Ms. 5 (Rékopis Pergament 13). CANTUS-index: PL-Kklar 5 (Rkp Perg. 13).

⁶² AH 51, Nr. 146. A tétel cento-technikával jött létre Paulus diaconus *Fratres alacri pectore* himnuszából.

⁶³ AH: –.

⁶⁴ AH: –.

⁶⁵ D-AAm G 20, DK-Kk 3449 8o II (Augsburg), GB-Ob Can. Lit. 202, GB-Ob Laud Misc. 284.

⁶⁶ AH 52, Nr. 335.

⁶⁷ AH 23, Nr. 470.

*inclite*⁶⁸ csak salzburgi forrásból ismert. A lokális tételek csoportjába tartozik a két Ágoston-himnusz (Magne pater Augustine,⁶⁹ *Caeli cives applaudite*⁷⁰), amely az egyházmegye ágostonos kanonoki átszervezése folyamán kerülhetett a zsolozsmába.

A bencés Hirsau sanctorale-himnáriumban a fentieknél nagyobb számban szerepelnek lokális különlegességek. Csak Hirsauban láttuk az *Laus angelorum inclita* (Andr.ap./V, L), *Magno canentes annua* (Benedict.cf./V), *Non fuit vasti spatium* (Joh.Bapt./L), *Christo caelorum agmina* (Maurit.m.) tételeket/szövegvariánsokat. Felix Heinzer a *Hic est verus christicola*⁷¹ commune-tétel mellett hirsau eredetűnek mutatja ki Benedek ünnepének vesperás-himnuszát, a *Christe fili Jesu-t*.⁷² Salzburg nem vette át a tételt, az aquileiai rítusú 15. századi kranji antifonáléban viszont felbukkan, ami késői bizonyíték a bencés tételek alkalmoszerű egyházmegyes elterjedésére.⁷³

Jól behatárolható monasztikus használatot mutat a hirsau himnuszok következő csoportja. Az *Almi prophetae progenies*⁷⁴ Keresztelő Szent János himnusz beneventói, római és délnémet monasztikus központokból (Kremsmünster, Sankt Gallen) kerül elő a CANTUS-indexből, de hasonló bencés kör használhatta a *Hujus diei gloria*⁷⁵ Jakab-himnusz, az Assertor aequi non ope Keresztelő János himnusz-divíziót, az *Alma lux siderum*⁷⁶ Dionysius-, és a *Christe qui virtus*⁷⁷ Mindenszentek-himnusz. A St-Moritzi apátság névadója, a 3. századi Mauritius vértanú kultusza szintén monasztikus központokhoz köthető (szűkebben Sankt Gallenhez és Reichenauhoz), ezt bizonyítja az *Alma Christi quando fides*⁷⁸ használata Hirsauban, Sankt Lambrechtben, a vallambrosai apátságban stb. E tételek szórványosan az egyházmegyes himnáriumban is feltűnnek a délnémet területen (például a *Hujus diei gloria* később a salzburgi Vor 287-ben). Utolsó hirsau kuriózumunk egy tágabb forráskört jelez. Az *O quam glorifica luce*⁷⁹ Nagyboldogasszony napi laudes-himnusz a fenti német bencés vagy egyházmegyes közegetől eltérő forráskörből ismert: francia egyházmegyes antifonálékban, Németalföldön és Angliában bukkan fel.⁸⁰ Hirsau átvételének kö-

⁶⁸ AH 51, Nr. 190.

⁶⁹ AH 52, Nr. 117.

⁷⁰ AH 52, Nr. 118.

⁷¹ AH 52, Nr. 70.

⁷² AH 51, Nr. 174.

⁷³ Feltehetően a kódex augsburgi eredetével magyarázható az is, hogy a Kranji antifonálé további délnémet lokális zsolozsmákat tartalmaz (például Udalricus-história), amelyek egyébként ismeretlenek az aquileiai zsolozsma-consuetudóban. Lásd, Snoj, J. – Gilányi G., *Antiphonarium Ecclesiae Parochialis Urbis Kranj I–II*, in *Musicalia Danubiana* 23 (Budapest: Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, 2007), I: 27, II: 71v.

⁷⁴ AH 27, Nr. 137.

⁷⁵ Az AH 52. kötetben *Hujus diei gaudia* szövegvariáns.

⁷⁶ AH 51, Nr. 153.

⁷⁷ AH 14a, Nr. 120.

⁷⁸ AH 51, Nr. 178.

⁷⁹ AH 51, Nr. 126.

⁸⁰ A párizsi Notre Dame, a cambrais-i katedrális antifonálékban, az utrecht és zuthpeni antifonálékban, Sarum-forrásokban.

rülményei ismeretlenek, lehetséges, hogy francia reformbencés környezetből (Cluny) vagy észak-német egyházmegyék közvetítésével került a német monostorba.

A repertoárok összetétele mellett sokat árul el az adott rítusról, hogy milyen pozícióban használja az adott himnuszt. A 3. táblázatban láthatók a cividalei breviáriumok, Salzburg és Hirsau korabeli himnáriumainak asszignációs különbségei. A három csoportban kevés a közös pont, csak a vízkereszti, az évközi, nagyböjti időszakban, a Mennybemeneteli és dedicatiós zsolozsmában látunk néhány azonos tételt. A sanctorale-ünnepek esetében nagyobb arányú a órák tételválasztásának az egyezése, hisz például a későbbi históriáknál sokkal kiforrottabb a rendelkezésre álló himnuszanyag is.

A rítusok közötti kapcsolat akkor látható igazán, ha a cividalei himnáriumot külön-külön mérjük a salzburgi és a hirsau tételbeosztáshoz. A temporalében Cividale 7 esetben Salzburggal tart Hirsau ellenében,⁸¹ és csak 4 esetben találunk közös salzburgi–hirsau asszignációt. Cividale mindössze 2 alkalommal egyezik Hirsauval a temporalében. A sanctoralében még markánsabb a különbség: Cividale–Salzburg 16 közös asszignációjával szemben Salzburg–Hirsau 6 közös elhelyezését találjuk. Civalának és Hirsau-nak nincs olyan közös előírása, amely Salzburggal ne egyezne. Összességében tehát a tételrend is azt árulja el, amit a repertoár: Cividale, Hirsau és Salzburg himnáriuma rokon, ezen belül Cividale és Salzburg közelebb állnak egymáshoz.

Mi következik mindebből? Hogy magyarázható a három repertoár kapcsolata? A hirsau repertoárból kell kiindulnunk. A korai bencés forrásoknál bőségesebb hirsau himnárium összetétele és elrendezése egyedi, eltérései Hirsau rítusára jellemzőek, vagyis rekonstruálni lehet egy karakteres hirsau himnáriumot, benne a korábban tárgyalt bencés himnuszokkal és két tétellel (*Hic est verus christicola*, *Christi fili Jesu*), amely Hirsau területéről származik. Feltehetően nem úgy történt a hirsau himnárium szerkesztése, mint a határozott cezúrákat kijelölő ciszterci rendnél, ahol a reformerek a régiak helyett új tételeket illesztettek be a zsolozsmaliturgiába.⁸² Hirsauban ennél jobban ragaszkodtak a több évszázados bencés gyakorlathoz és a kidolgozott frank himnáriumhoz. A hirsau reform kívánatosá tette a himnusz rendszeres éneklését (például a matutinumban is), s teret engedett egy nagyobb repertoárnak azzal, hogy a temporale időszakokban alternatív himnuszoikat kínált föl (például nagyböjti). A mennyiség növelése, a választékosság/változottság a reform alapvető jellemzője volt, és a bencés életmód külsőségeiben is meg-

⁸¹ Cividale Salzburggal azonos: Nat/V2, Ste/V1, L, V2, D70/V1, Qu 1D/L, Asc/C, Pent/N, Andr.ap/V, Nic.cf./V, Annunt.BMV/L, Inv.crucis/V, Petr.Cath./V, O.ss./V, N, L, Elis./V, Comm.ap./V, N, L, Comm.m./V, L, Comm.cf./L, Comm.v./V, N.

Cividale Hirsauval azonos: Ann/N, Ded/N.

Salzburg Hirsauval azonos: Adv/V1, Nat/N, Joh/L, Qu 5D/L, Maria Magd./V, N, Mich.ang./V, Comm.mm./L, Comm.cf.non.pont./L.

⁸² Lásd Waddel, Ch., *The Twelfth-Century Cistercian Hymnal. Bd. 1–2, Cistercian Liturgy Series 1–2.* (Gethsenani Abbey, 1984).

jelent: a kolostorokat reprezentatívabbá alakították, a liturgiát ünnepélyesebb keretek között végezték. Visszaállították a szigorú zsolotárímadkozást, képzettebb kórust alkalmaztak, vagyis sok zsolotárt, sok éneket – gazdag repertoárt tartottak ideálisnak a mindennapi liturgiában.

A 10–12. században a monasztikus kolostorok lettek az európai kultúra legfontosabb őrzői. A himnárium bővítése talán a bencés mozgalmak révén válhatott tendenciává a kontinensen. A repertoár új tételekkel bővült; rítusonként, kolostoronként eltérő összetételt, elosztást mutat.⁸³ Bőségesebb használatára voltak fogékonyak azok az egyházmegyék, amelyek gyökereikkel erősebben kötődtek a bencésekhez (például Salzburg), vagy ahol új kolostoralapítások történtek (Friuli). Aquileiában egyedi körülmények is magyarították a változatos himnáriumot: feltehetően a németajkú egyházi vezetés szorgalmazta annak bevezetését.

Úgy tűnik, hogy Cividale és Hirsau között az egyházmegyes salzburgi officium himnuszanyaga a közvetítő. A hirsai repertoárból hiányzó cividalei tételek egy része a szomszédos salzburgi rítusban kimutatható, ugyanakkor a cividalei himnárium nem a salzburgi leképezése, hisz nincs pontos megfelelés sem a repertoárban, sem az asszignációkban. A himnuszok pozícionálásának vannak sajátosan cividalei jellegzetességei, például a nagyböjtnben, ahol egyéni rendszerben használták a műfajt. A laudes négy, a kompletórium három héten át azonos himnusszal áll, a vesperás minden héten más tétellel.⁸⁴ Salzburg és Hirsau a vesperásban csak kéthetente cseréli le a tételeket.

A bencés és egyházmegyes repertoárok közötti átjárás a legközvetlenebb módon is érvényesült a délnémet régióban: a két hirsai eredetű himnusz eljutott Salzburgba, illetve Aquileiába. A *Hic est verus christicola* már a salzburgi Liber ordinarius repertoárdarabja, míg a *Christe fili Jesu* 15. századi aquileiai forrásban szerepel. A korai és késői himnuszrepertoárok összevetése megmutatta azt is, hogy a későbbi évszázadokban Cividale/Aquileia zsolozsmarítusa fokozatosan távolodott a délnémet mintától. Himnuszrepertoárja a temporalében jelentősen apadt, a sanctoralében viszont lokális tételekkel gyarapodott.

Még egy fentebb érintett aspektusról kell szólnunk. Mint a bevezetőben említettük, a vizsgálat során használt salzburgi himnárium már csak az egyházmegye ágostonos kanonoki átalakítása utáni időkből rekonstruálható, mivel a 11. századból még nem maradt fenn salzburgi zsolozsmaforrás.⁸⁵ Ez újabb kérdéseket vet fel. Vajon megegyezik a salzburgi ordináriusból dokumentálható himnuszrepertoár azzal, amely a 11. században Cividaleba eljutott és mintául szolgált? Lehetséges, hogy Salzburg ősi himnáriuma közelebb állt a cividaleihez, mint az

⁸³ Hirsau, Einsiedeln, St. Gallen himnáriumainak összevetése számos különbséget tár fel. Lásd Heinzer, F., „Liturgischen Hymnus und monastische reform”, 39.

⁸⁴ Az aquileiai katedrális forrásaiban a második vasárnap például két himnuszt használ a két vesperás (*Ut nox tenebris, Sic ter quaternis*).

⁸⁵ Dobszay L., *Corpus Antiphonalium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. II/A Salzburg (Temporale)*, 73.

ágostonos reform utáni? Netán épp a cividalei forma őrizte meg számunkra Salzburg őshimnáriumát? Salzburg az ágostonos idők előtt találkozhatott a hirsai mozgalommal?

Ami bizonyos: a tételszám nagyságrendje, a közös német repertoárdarabok, az ünnepek változatos himnuszalkalmazása alapján a 11–12. században kimutatható egy lokális tételekkel kibővített délnémet himnuszrepertoár, amelynek gazdagsága összhangban állt a hirsai reform törekvéseivel. A bencés reform itt a korábbiaknál gazdagabb repertoárrá duzzasztotta, ezáltal más zsolozsmaénekekhez hasonló rangra emelte a himnusz műfajt.

GABRIELLA GILÁNYI

Connections between Aquileia, Salzburg and Hirsau –
Hymn Repertories in the 11th–12th century

Despite efforts to impose or achieve uniformity, repertories of different plainchant genres changed significantly in the Middle Ages. In some centres, favourable circumstances led to the production of chant collections of considerable artistic sophistication and character, in which various geographical influences and historical layers were combined. This can be exemplified by the 11th–12th century hymn repertory of the North-Italian and South-German border-lands, first and foremost in the Patriarchate of Aquileia and diocese of Salzburg. An examination of the hymns in early breviaries and antiphoners from Aquileia and Salzburg reveals a fundamental relationship between the two traditions. Furthermore, one can discern a distant connection with the repertory of Benedictine Hirsau, which underwent reform in the same period. The primary aim of this study is to ascertain the similarities between the repertories in question, and in addition, to clarify the historical background behind their connection, to estimate the influence of the monastic reform, and to call attention to different transitions and interrelationships between rites, regions and institutions.